

TOKAT İLİNDE SÖZLEŞMELİ DOMATES YETİŞTİRİCİLİĞİNİN KARŞILAŞTIRMALI EKONOMİK ANALİZİ

Yaşar AKÇAY¹

Adnan ÇİÇEK²

Meral UZUNÖZ³

Murat SAYILI³

1. GİRİŞ

Üretici ile işleyici firmalar arasında sözlü veya yazılı olarak gerçekleştirilen ve bir tarımsal ürünün üretim ve pazarlaması ile ilgili bir veya daha fazla koşulu belirleyen anlaşmalar “sözleşmeli tarım” şeklinde tanımlanmaktadır. Bu model; teknoloji transferinde, verim ve üretimde sağladığı artışlarda, yeniliklerin benimsenip yayılmasında, dolayısıyla sözleşmeli ekim yapan üreticilerin gelirlerinde artış yaratarak yaşam standartlarının yükseltilmesinde büyük ölçüde katkı sağlayabilmektedir. İşleyici firmalar açısından da istenilen zamanda, istenilen nitelik ve nicelikte hammadde elde edilebilmesi ve kapasite kullanımına istikrar kazandırması bakımından önem taşımaktadır.

Türkiye’de sözleşmeli ekim uygulamaları çoğunlukla sebze üretiminde gerçekleştirilmekte ve iklim, toprak, su gibi unsurlar bakımından son derece uygun özellikler taşıyan Güney Marmara Bölgesi’nde yoğunlaşmaktadır (İnan ve ark., 1997).

Tarımsal potansiyeli oldukça yüksek olan Tokat ilinde sebze üretim faaliyeti (özellikle domates üretimi) yaygın olarak gerçekleştirilmekte olup, sebze işleme sanayiinde son yıllarda önemli gelişmeler görülmektedir. İlde 1999 yılı itibariyle sebze ürünleri ekiliş alanı toplamı 17 874.5 ha’dır ve bu alanın %40.00’ı (7 150 ha) domates, %16.20’si (2 896 ha) taze fasulye, %18.98’i (3 393 ha) kavun-karpuz, %24.82’si ise (4 435.5 ha) diğer sebzelerden oluşmaktadır. Toplam domates üretimi içerisinde sözleşmeli domates üretimi alanının payı ise %5.59 (400 ha) olarak gerçekleşmiştir. İldeki domates üretim miktarı 324 481 ton ve verimi ise 45 381 kg/ha’dır (Anonim, 2000). Bu veriler dikkate alındığında, araştırma bölgesi olarak seçilen Tokat ilinde domates üretiminin büyük önem taşıdığı görülmektedir.

Bölgede sanayi tipi domates üretiminde sözleşmeli ekim talebi olumlu yanıt bulmuş ve çok sayıda üretici, pazarlama riskinden kaçınarak garantili bir yol olarak gördükleri bu modeli benimsemişlerdir. İldeki domates üretiminin bir kısmı sözleşmeli olarak gerçekleştirilmektedir.

Bu araştırmanın amacı; Tokat ilinde sözleşmeli ve sözleşmesiz olarak yapılan domates yetiştiriciliğinin karşılaştırmalı olarak ekonomik analizini yapmak, bu bağlamda her iki üretim modelinde de domates üretim maliyetini ve karlılığını ortaya koymaktır.

2. MATERYAL VE YÖNTEM

Araştırmanın ana materyalini, Tokat ili Niksar ve Erbaa ilçelerine bağlı 7 adet köyde sözleşmeli domates üretimi yapan ve yapmayan üreticilerle karşılıklı görüşme yolu ile doldurulan anket formlarından elde edilen veriler oluşturmuştur. Ayrıca, konu ile ilgili daha önce yapılmış araştırma sonuçlarından ve yöredeki tarımsal kuruluşların verilerinden de geniş ölçüde yararlanılmıştır.

Çalışmanın örnekleme aşamasında, araştırma bölgesindeki tarımsal kuruluşlardan ve sözleşme yapılan fabrika kayıtlarından yararlanılarak, sözleşmeli domates üretimi yapılan üreticilerin sayısı ve ekim alanları tespit

¹ Yard.Doç.Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Tarım Ekonomisi Bölümü, TOKAT

² Doç.Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Tarım Ekonomisi Bölümü, TOKAT

³ Arş.Gör., Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Tarım Ekonomisi Bölümü, TOKAT

edilmiştir. Bununla birlikte karşılaştırmalı analiz yöntemiyle, sözleşmeli üreticilerin bulunduğu köylerde arazileri sözleşmeli domates üretimine uygun olan ancak halihazırda sözleşmeli ekim yapmayan üreticiler de saptanmıştır.

Basit Tesadüfi Örnekleme Yöntemi uygulanarak yapılan hesaplama sonucunda (Çiçek ve Erkan, 1996) örnek hacmi, sözleşmeli üretim yapanlarda 67 ve sözleşmesiz üretim yapanlarda ise 57 olarak saptanmıştır.

Tarım işletmelerinden 1998-1999 üretim yılına ait veriler elde edilmiştir. Her iki üretim modelinde de işletmeler, nüfus, arazi varlığı ile domates üretim maliyetleri ve karlılığı açısından karşılaştırmaya tabi tutulmuştur.

Her iki üretim modelinde de, domatese ait maliyetler belirlenirken alternatif maliyetler dikkate alınmıştır. Aile işgücü masrafları, toprak hazırlama masrafları, hasat masrafları vb. masraflar saptanırken, bu işlemlerin alternatif maliyetleri belirlenmiştir. Girdi kullanımında üreticilerin fiilen kullandıkları gübre, ilaç, tohum, fide vb. girdilerin miktarları ve bunlar için ödedikleri bedeller esas alınmıştır. Arazi kirası, bölgedeki üreticiler tarafından sebze yetiştirilen arazilere ait beyan ettikleri ortalama kira değerini ifade etmektedir. Sermaye faizi olarak, söz konusu üretim yılı için T.C. Ziraat Bankası'nın bitkisel üretim kredi faiz oranlarının yarısı (%32.5) dikkate alınmıştır. Yönetim gideri, gayrisafi üretim değerinin %3'ü olarak hesaplanmıştır.

Sözleşmeli ve sözleşmesiz olarak yetiştirilen domates ürününe ait brüt kar hesaplanırken dekara elde edilen gayrisafi üretim değerinden değişken masraflar toplamı, net kar hesaplanırken ise gayrisafi üretim değerinden üretim masrafları toplamı çıkartılmıştır. Ayrıca ürünün satış fiyatı ile üretim maliyeti arasındaki oransal karlılık belirlenmiştir. Böylece yapılan 1 TL'lik maliyete karşılık elde edilen net kar belirlenmeye çalışılmıştır (Çiçek ve ark., 1999).

3. TÜRKİYE'DE SÖZLEŞMELİ BİTKİSEL ÜRETİM UYGULAMALARININ GELİŞİMİ

Sözleşmeli tarım, piyasa ekonomisine geçiş sürecinde olan, tarımsal üretimin çoğunlukla küçük işletmelerce gerçekleştirildiği ve çiftçilerin genellikle alıcılar karşısında etkin bir biçimde organize olamadığı ülkeler için uygun bir modeldir (Özçelik ve ark., 1999/a).

Türkiye'de sözleşmeli tarıma ilk defa 1965 yılında T.Ş.F.A.Ş. tarafından sözleşmeli şeker pancarı tarımı ile başlanmıştır. Sözleşmeli şeker pancarı tarımı, yeni teknolojiler ve modern tarımın üreticilere benimsetilmesi yönünden örnek bir uygulama olmuş ve şeker sanayiinin gelişmesine katkı yapmıştır.

Şekerpancarından sonra sözleşmeli üretimin uygulandığı ikinci ürün, sanayi tipi domatestir. 1970'li yıllardan itibaren sanayi tipi domates yetiştiricileri ile salça fabrikaları arasında başarılı bir dikey bütünleşme hareketi gözlenmiştir. Bu sözleşmeli üretim, özellikle Manisa ve Bursa illerinde yoğun olarak uygulanmaktadır.

Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü (TİGEM), 1963 yılından itibaren sözleşmeli tohumluk üretimi çalışmaları yapmaktadır (Gündüz ve Tanrıvermiş, 1994). Günümüzde ise sadece TİGEM işletmelerinde tohum üretimi yapılmakta ve sözleşmeli üretim yapılmamaktadır. Ancak tohumculuk endüstrisinde faaliyette bulunan bütün özel kuruluşlar, TİGEM'in sözleşmeli üretim modelini kullanmakta ve faaliyetlerini büyük ölçüde başarılı olarak yürütmektedirler. Türkiye'de çoğunlukla yabancı sermaye ile ortaklaşa faaliyet gösteren tohumculuk şirketleri, tohum üretimlerinin önemli kısmını, Akdeniz ve Marmara Bölgelerindeki çiftçiler ile yaptıkları sözleşmeler ile temin etmektedirler (Özçelik ve ark., 1999/b).

Türkiye Kalkınma Vakfı (TKV), 1996'da GAP Bölgesinde (Şanlıurfa ve Diyarbakır illerinde) 26 üretici ile 2 980 da alanda ve 1997'de ise 23 çiftçi ile 4 140 da alanda sözleşmeli II. ürün üretimi yaptırmıştır. TKV,

Samsun, Çukurova ve GAP Bölgesinde sözleşmeli I. ve II. ürün mısır ve soya fasulyesi üretimini organize etmiştir (Anonim, 1998). GAP Bölgesinde özel firmalarca sözleşmeli biralık arpa üretimi de yapılmaktadır.

Günümüzde Antalya yöresinde kesme çiçek, Bursa, Bolu ve Adapazarı illerinde Burley ve Virginia tipi tütün, Ege’de bir kürk hayvanı olan Şişılla, Trakya ve Nevşehir yörelerinde patates ve çeşitli illerde de tohumluk, besicilik, tavukçuluk ve yaş sebze sözleşmeli üretim uygulamalarına verilebilecek örneklerdir. Özellikle, Ege ve Akdeniz Bölgesinde daha çok ihracata yönelik üretim yapan dondurulmuş meyve, sebze sanayiinde sözleşmeli yetiştiricilik modeli yaygın olarak uygulanmaktadır. Ayrıca, ülkenin değişik yörelerindeki Süt Birlikleri de, belirli dönemler itibariyle süt üreticileri adına anlaşma yapmak için ihaleler düzenlemekte ve bu ihaleyi kazanan firma belirli süreler ile sözleşme sonucu saptanan fiyat üzerinden üreticilerin sütünü toplamaktadır (Özçelik ve ark., 1999/b).

4. ARAŞTIRMA BULGULARI VE TARTIŞMA

4.1. Araştırma Bölgesinde Sözleşmeli ve Sözleşmesiz Domates Üretimi Yapan Tarım

İşletmelerinin Temel Yapısal Özellikleri

Araştırma bölgesinde, sözleşmeli üretim yapan işletmelerde ortalama nüfus 3.02 erkek ve 2.60 kadın olmak üzere toplam 5.62 kişi ve sözleşme yapmayan işletmelerde ise 2.25 erkek ve 2.57 kadın olmak üzere toplam 4.82 kişidir. Sözleşmeli üretim yapan işletmelerde nüfusun %8.72’si 0-6 yaş grubu, %20.29’u 7-14 yaş grubu, %50.89’u 15-49 yaş grubu ve %5.69’u ise 65 yaş ve üzeri nüfusa ait iken; sözleşmesiz üretim yapan işletmelerde yaş grupları itibariyle nüfusun dağılımı ise 0-6 yaş grubu %8.71, 7-14 yaş grubu %19.50, 15-49 yaş grubu %46.89, 50-64 yaş grubu %15.15 ve 65 yaş ve üzeri ise %9.75’tir. Sözleşmeli üretim yapan işletmelerde erkek nüfus (%53.74), sözleşme yapmayan işletmelerde ise kadın nüfus (%53.32) daha yüksektir (Çizelge 1).

Çizelge 1. Sözleşmeli ve Sözleşmesiz Sanayi Tipi Domates Üreten İşletmelerde Nüfusun Yaş ve Cinsiyete Göre Dağılımı (kişi/işletme - %)

Yaş Grupları	Sözleşmeli Üretim Yapan İşletmeler				Sözleşmesiz Üretim Yapan İşletmeler			
	Erkek	Kadın	Toplam	Oran (%)	Erkek	Kadın	Toplam	Oran (%)
0 – 6	0.19	0.30	0.49	8.72	0.21	0.21	0.42	8.71
7 – 14	0.73	0.41	1.14	20.29	0.47	0.47	0.94	19.50
15 – 49	1.51	1.35	2.86	50.89	0.84	1.42	2.26	46.89
50 – 64	0.43	0.38	0.81	14.41	0.47	0.26	0.73	15.15
65 - +	0.16	0.16	0.32	5.69	0.26	0.21	0.47	9.75
Toplam	3.02	2.60	5.62	100.00	2.25	2.57	4.82	100.00

Sözleşmeli üretim yapan işletmelerde okur-yazarlık oranı %85.58 iken, sözleşme yapmayan işletmelerde ise %83.64’tür. Her iki üretim modelinde de erkek nüfusun, kadın nüfusa göre okur-yazarlık durumu daha yüksektir.

Sözleşmeli üretim yapan işletmelerde nüfusun; %53.41’i ilkökul mezunu, %15.40’ı okur-yazar, %14.43’ü okur-yazar olmayan, %8.77’si ortaokul mezunu, %6.43’ü lise mezunu ve %1.56’sı ise yüksekokul-üniversite mezunudur. Sözleşmeli üretim yapmayan işletmelerde ise nüfusun eğitim durumu, sözleşmeli üretim yapan işletmeler ile benzer bir yapıya sahiptir. Nitekim nüfusun; %56.82’si ilkökul mezunu, %17.96’sı okur-yazar, %16.36’sı okur-yazar olmayan, %4.77’si ortaokul mezunu ve %4.09’u ise lise mezunudur (Çizelge 2).

Çizelge 2. Sözleşmeli ve Sözleşmesiz Sanayi Tipi Domates Üreten İşletmelerde 7 ve Daha Yukarı Yaştaki Nüfusun Eğitim Durumu (kişi/işletme - %)

Eğitim Durumu	Sözleşmeli Üretim Yapan İşletmeler				Sözleşmesiz Üretim Yapan İşletmeler			
	Erkek	Kadın	Toplam	Oran (%)	Erkek	Kadın	Toplam	Oran (%)
Okur-yazar değil	0.24	0.50	0.74	14.43	0.25	0.47	0.72	16.36
Okur-yazar	0.52	0.27	0.79	15.40	0.32	0.47	0.79	17.96
İlkokul	1.55	1.19	2.74	53.41	1.21	1.29	2.50	56.82
Ortaokul	0.28	1.17	0.45	8.77	0.16	0.05	0.21	4.77
Lise	0.16	0.17	0.33	6.43	0.10	0.08	0.18	4.09
Y.okul-Üniversite	0.08	0.00	0.08	1.56	0.00	0.00	0.00	0.00
Toplam	2.83	2.30	5.13	100.00	2.04	2.36	4.40	100.00

Sözleşmeli üretim yapan işletmelerin yöneticilerinin yaşları ortalama olarak 41.30 yıl ve eğitim süreleri de 5.21 yıldır. Sözleşmesiz üretim yapan işletmelerin yöneticilerin ise yaşları 51.37 yıl ve eğitim süreleri de 4.42 yıl olarak belirlenmiştir.

Sözleşmeli üretim yapan işletmelerde ortalama işletme arazisi genişliği 57.89 da olup, bunun %79.30'u (45.91 da) mülk arazi, %9.03'ü (15.60 da) kiraya tutulan arazi ve %2.95'i (5.10 da) ise ortağa tutulan arazilerden oluşmaktadır. Sözleşmeli üretim yapmayan işletmelerde ise işletme arazisi daha küçük olup, 37.99 da'dır (Çizelge 3). Sözleşmesiz üretim yapan işletmelerde ortalama işletme arazisinin %91.92'si (34.92 da) mülk arazi ve %8.08'i ise (3.07 da) ortağa tutulan araziden oluşmaktadır.

Çizelge 3. Sözleşmeli ve Sözleşmesiz Sanayi Tipi Domates Üreten İşletmelerde Arazi Mevcudu (da) ve Tasarruf Şekli

ARAZİ TASARRUF ŞEKLİ	Sözleşmeli Üretim Yapan İşletmeler		Sözleşmesiz Üretim Yapan İşletmeler	
	Alan (da)	Oran (%)	Alan (da)	Oran (%)
Mülk Arazi	45.91	79.30	34.92	91.92
Kiraya Tutulan Arazi	9.03	15.60	0.00	0.00
Ortağa Tutulan Arazi	2.95	5.10	3.07	8.08
Toplam İşletme Arazisi	57.89	100.00	37.99	100.00

İşletme arazilerinin parçalılık durumu incelendiğinde; sözleşmeli üretim yapan işletmelerde ortalama parsel sayısı 5.85 adet ve ortalama parsel genişliği 9.90 da iken, sözleşmesiz üretim yapan işletmelerde ise ortalama parsel sayısı 4.42 adet ve ortalama parsel genişliği ise 8.60 da olarak hesaplanmıştır (Çizelge 4).

Çizelge 4. Sözleşmeli ve Sözleşmesiz Sanayi Tipi Domates Üreten İşletmelerde İşletme Arazilerinin Parçalılık Durumu

	Sözleşmeli Üretim Yapan İşletmeler	Sözleşmesiz Üretim Yapan İşletmeler
İşletme Arazisi (da)	57.89	37.99
Ort. Parsel Sayısı (adet/işletme)	5.85	4.42
Ort. Parsel Genişliği (da/işletme)	9.90	8.60

İşletme arazilerinin arazi nev'ileri itibariyle dağılımı incelendiğinde, sözleşmeli üretim yapan işletmelerde toplam işletme arazisinin %94.70'i (54.82 da) sulu tarla arazisi, %4.66'sı (2.70 da) kuru tarla arazisi, %0.14'ü (0.08 da) meyve arazisi ve %0.50'si (0.29 da) ise ağaçlık araziden oluşurken; sözleşmesiz üretim yapan işletmelerde ise sulu tarla arazisinin oranı %85.39 (32.44 da), kuru tarla arazisinin oranı %13.43 (5.10 da), meyve arazisinin oranı %0.55 (0.21 da) ve bağ arazisinin oranı da %0.63 (0.24 da) olarak tespit edilmiştir (Çizelge 5).

Çizelge 5. Sözleşmeli ve Sözleşmesiz Sanayi Tipi Domates Üreten İşletmelerde Arazi Nev'ileri ve İşletme Arazisi İçerisindeki Dağılımı (da - %)

ARAZİ NEV'İ		Sözleşmeli Üretim Yapan İşletmeler		Sözleşmesiz Üretim Yapan İşletmeler	
		Alan (da)	Oran (%)	Alan (da)	Oran (%)
Tarla Arazisi	Sulu Arazi	54.82	94.70	32.44	85.39
	Kuru Arazi	2.70	4.66	5.10	13.43
	Toplam	57.52	99.36	37.54	98.82
Meyvelik Arazi (sulu)		0.08	0.14	0.21	0.55
Bağ Arazisi (kuru)		0.00	0.00	0.24	0.63
Ağaçlık Arazi (sulu)		0.29	0.50	0.00	0.00
Toplam İşletme Arazisi		57.89	100.00	37.99	100.00

Çizelge 6. Sözleşmeli ve Sözleşmesiz Sanayi Tipi Domates Üreten İşletmelerde Yetiştirilen Ürünler ve Oransal Dağılımı (TL/da - %)

YETİŞTİRİLEN ÜRÜNLER	Sözleşmeli Üretim Yapan İşletmeler		Sözleşmesiz Üretim Yapan İşletmeler	
	Alan (da)	Oran (%)	Alan (da)	Oran (%)
TARLA ÜRÜNLERİ				
<u>Tahıllar</u>				
- Buğday (sulu)	10.05	17.36	12.11	31.88
- Buğday (kuru)	2.02	3.49	3.68	9.69
- Arpa (kuru)	0.08	0.14	0.16	0.42
- Mısır	1.62	2.80	0.08	0.21
- Süpürge darısı (kuru)	0.13	0.22	0.00	0.00
TOPLAM	13.90	24.01	16.03	42.20
<u>Endüstri Bitkileri</u>				
- Şekerpancarı	14.89	25.72	9.32	24.53
- Tütün	0.14	0.24	1.26	3.32
TOPLAM	15.03	25.96	10.58	27.85
<u>Tarla Sebzeleri</u>				
- Domates	17.70 (*)	30.58	7.68	20.22
- Karpuz	0.97	1.68	0.47	1.24
- Fasulye	0.00	0.00	0.10	0.26
- Hıyar	0.03	0.05	0.00	0.00
- Kavun	0.14	0.24	0.00	0.00
TOPLAM	18.84	32.55	8.25	21.72
<u>Baklagiller</u>				
- Nohut	0.08	0.14	0.00	0.00
TOPLAM	0.08	0.14	0.00	0.00
<u>Yumru Bitkiler</u>				
- Patates	8.07	13.94	1.47	3.87
- Soğan (sulu)	0.10	0.17	0.68	1.79
- Soğan (kuru)	0.11	0.19	0.00	0.00
TOPLAM	8.28	14.30	2.15	5.66
<u>Yem Bitkileri</u>				
- Yonca (sulu)	1.25	2.16	0.37	0.97
- Fiğ	0.14	0.24	0.16	0.42
TOPLAM	1.39	2.40	0.53	1.39
TOPLAM	57.52	99.36	37.54	98.82
<u>Meyveler</u>				
- Şeftali	0.08	0.14	0.21	0.55
TOPLAM	0.08	0.14	0.21	0.55
<u>Bağ</u>				
- Üzüm	0.00	0.00	0.24	0.63
TOPLAM	0.00	0.00	0.24	0.63
<u>Ağaçlık</u>				
TOPLAM (Kavak)	0.29	0.50	0.00	0.00
GENEL TOPLAM	57.89	100.00	37.99	100.00

(*) Sözleşmeli domates üretim alanını göstermektedir

Sözleşmeli üretim yapan işletmelerde yetiştirilen ürünler incelendiğinde, toplam işletme arazilerinin %24.01'inde tahıllar, %25.96'sında endüstri bitkileri, %32.55'inde tarla sebzeleri, %0.14'ünde baklagiller, %14.30'unda yumru bitkileri, %2.40'ında yem bitkileri olmak üzere toplam %99.36'sında tarla ürünleri, %0.14'ünde meyve (şeftali) ve %0.50'sinde ise kavak yetiştirilmektedir. Sözleşmeli olarak yetiştirilen domates üretim alanı toplam işletme arazisinin %30.58'ini (17.70 da) oluşturmakta olup, en fazla üretimi yapılan ürün durumundadır. Sözleşmesiz üretim yapan işletmelerde ise, toplam işletme arazisi içerisinde tahıllar %42.20, endüstri bitkileri %27.85, tarla sebzeleri %21.72, yumru bitkileri %5.66, yem bitkileri %1.39 olmak üzere tarla ürünleri %98.82, meyveler %0.55 ve bağ alanı ise %0.63'lük bir pay aldığı saptanmıştır (Çizelge 6).

4.2. Araştırma Bölgesinde Sözleşmeli ve Sözleşmesiz Üretim Yapan Tarım İşletmelerinde

Domatesin Maliyet, Brüt Kar ve Net Kar Düzeylerinin Karşılaştırılması

Bir dekar sanayi tipi domates üretiminin maliyeti, sözleşmeli üretim yapan işletmelerde 95 774 327 TL ve sözleşme yapmayan işletmelerde ise 105 009 229 TL'dir. Sözleşme yapan ve sözleşme yapmayan işletmelerde sanayi tipi domates üretiminde dekara maliyetler birlikte değerlendirildiğinde, sözleşme yapılmayan üretimde dekara maliyetin daha fazla olduğu belirlenmiştir (Çizelge 7).

Sözleşmeli üretimde maliyetin; %11.91'i toprak hazırlığı ve dikim, %14.38'i bakım işleri, %15.13'ü hasat-taşıma, %11.51'i çeşitli girdiler ve %2.65'i çeşitli giderler olmak üzere toplam %55.58'i değişken giderler, %44.42'si ise sabit giderler olarak gerçekleşmiştir. Sözleşmesiz üretim yapan işletmelerde ise maliyeti oluşturan kalemlerinin payı; toprak hazırlığı ve dikim için %11.59, bakım işleri için %13.95, hasat-taşıma için %18.78, çeşitli girdiler için %10.16, çeşitli giderler için %3.26 olmak üzere değişken giderler için %57.20 ve sabit giderler için %42.80'dir. Gerek sözleşmeli ve gerekse sözleşmesiz üretim yapılan işletmelerde en büyük maliyet kalemini arazi kirası oluşturmaktadır.

Sözleşmeli sanayi tipi domates üretiminde verim durumu 3 607.89 kg/da ve 1 kg domatesin maliyeti 26 545.80 TL iken, sözleşme yapılmayan işletmelerde ise domates verimi 3 388.30 kg/da ve 1 kg domatesin maliyeti ise 30 991.72 TL'dir. Buna göre sözleşmeli üretimde birim ürün maliyeti, sözleşme yapmayan işletmelere göre daha düşüktür. Sözleşmeli sanayi tipi domates üretiminde çiftçi eline geçen ortalama satış fiyatı 30 000 TL/kg iken, sözleşme yapmayan işletmelerde ise 33 631.58 TL/kg olarak belirlenmiştir. Sözleşme yapan işletmelerde çiftçi eline geçen ortalama satış fiyatı ile maliyet fiyatı arasında 3 454.20 TL/kg'lık bir marj bulunmakta olup, bunun satış fiyatına oranı %11.51'dir. Sözleşme yapmayan işletmelerde ise, 2 639.86 TL/kg'lık bir marj bulunmaktadır. Bu marjın satış fiyatına oranı %7.85'dir.

Sözleşmeli sanayi tipi domates üretiminden elde edilen gayrisafi üretim değeri 108 236 700 TL/da ve değişken masraflar toplamı 53 228 095 TL/da olup, brüt kar 55 008 605 TL/da olarak tespit edilmiştir. Brüt karın gayrisafi üretim değerine oranı %50.82'dir. Sözleşme yapmayan işletmelerde ise gayrisafi üretim değeri 113 953 883 TL/da, değişken masraflar toplamı 60 068 387 TL/da olup, brüt kar 53 885 496 TL/da ve brüt karın gayrisafi üretim değerine oranı ise %47.29 olarak hesaplanmıştır. Net kar ise, sözleşmeli domates üretiminde 12 462 373 TL/da, sözleşmesiz üretimde ise 8 944 654 TL/da olarak tespit edilmiştir. Sözleşmeli sanayi tipi domates üretiminde, dekara elde edilen brüt kar ve net kar değerinin, sözleşme yapmayan işletmelere oranla daha yüksek olduğu görülmektedir.

Çizelge 7. Sözleşmeli ve Sözleşmesiz Sanayi Tipi Domates Üreten İşletmelerde Üretim Maliyeti

YAPILAN İŞLEMLER	Sözleşmeli Üretim Yapan İşletmeler		Sözleşmesiz Üretim Yapan İşletmeler	
	Maliyet (TL/da)	Oran (%)	Maliyet (TL/da)	Oran (%)
Toprak Hazırlığı ve Dikim				
- Sürüm	3 452 239	3.60	4 184 211	3.98
- İkileme	1 645 522	1.72	1 539 474	1.47
- Üçleme	857 015	0.90	842 105	0.80
- Karık Açma	1 421 194	1.48	1 907 895	1.82
- Dikim	4 035 009	4.21	3 696 000	3.52
TOPLAM	11 410 979	11.91	12 169 685	11.59
Bakım İşleri				
- Gübreleme	1 606 002	1.68	2 263 000	2.15
- Çapalama	8 435 015	8.81	8 312 000	7.92
- Sulama	1 505 015	1.57	1 982 000	1.89
- İlaçlama	2 223 994	2.32	2 092 000	1.99
TOPLAM	13 770 026	14.38	14 649 000	13.95
Hasat – Taşıma				
- Hasat	8 820 000	9.21	11 028 000	10.50
- Ayırım - Ambalaj	---	---	2 513 000	2.39
- Yükleme - Boşaltma	1 918 000	2.00	2 715 250	2.59
- Taşıma	3 749 000	3.92	3 464 000	3.30
TOPLAM	14 487 000	15.13	19 720 250	18.78
Çeşitli Girdiler				
- Fide	1 879 388	1.96	1 921 211	1.83
- Gübre	4 569 878	4.77	3 790 579	3.61
- İlaç	1 915 200	2.00	2 297 263	2.19
- Su	2 660 000	2.78	2 660 000	2.53
TOPLAM	11 024 466	11.51	10 669 053	10.16
Çeşitli Giderler				
TOPLAM	2 534 624	2.65	2 860 399	2.72
DEĞİŞKEN GİDERLER TOPL.	53 228 095	55.58	60 068 387	57.20
Sabit Giderler				
Arazi Kirası	22 000 000	22.97	22 000 000	20.95
Sermaye Faizi (%32.5)	17 299 131	18.06	19 522 226	18.59
Yönetim Gideri (GSÜD * 0.03)	3 247 101	3.39	3 418 616	3.26
TOPLAM	42 546 232	44.42	44 940 842	42.80
GENEL TOPLAM	95 774 327	100.00	105 009 229	100.00
Verim (kg/da)		3 607.89		3 388.30
Üretim Maliyeti (TL/da)		95 774 327		105 009 229
Üretim Maliyeti (TL/kg)		26 545.80		30 991.72
Satış Fiyatı (TL/kg)		30 000.00		33 631.58
Gayrisafi Üretim Değeri (TL/da)		108 236 700		113 953 883
Brüt Kar (TL/da)		55 008 605		53 885 496
Net Kar (TL/da)		12 462 373		8 944 654
Oransal Kar		1.13		1.09

İncelenen üretim modellerinde net karı yüksek ve oransal karlılığı fazla (1.13) olan ürün sözleşmeli olarak yetiştirilen domatestir. Sözleşmeli domates üretiminde, yapılan 1 TL'lik masrafa karşılık 1.13 TL'sı gelir elde edilmiştir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Yapılan bu araştırma ile Tokat ilinde sözleşmeli domates yetiştiriciliğinin sözleşmesiz üretime nazaran brüt kar, net kar ve oransal karlılık açısından daha avantajlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ancak her iki üretim modeline ilişkin sonuçlar arasında, çok önemli farklılıkların olmadığı ifade edilebilir. Bu nedenle birkaç üretim

dönemini kapsayan araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bunun yanında yapılan araştırmada sözleşmeli modele ait verim ve oransal karlılığın yüksek olması ve ürünün fiyat ile pazar garantisinin bulunması bir avantaj olarak değerlendirilebilir.

Bölgede gerek üreticiler ve gerekse sözleşme yapılan işletme sözleşmeli üretimi sürdürmek eğilimindedir. Bu sistemde üreticilerin hasattan önce ürünü satabileceği yer ve satış fiyatı belirli olmakta ve işletme ise ihtiyaçı olan miktar ve kalitedeki ürünleri uygun fiyat ve istenilen zamanda sağlayabilmektedir. Böylece üretim ve pazarlama riskleri kısmen de olsa üretici ve işletme arasında paylaşılabilir.

Domates yetiştiriciliği bölge tarımı ve sebze işleme sanayi açısından son derece önemlidir. Bu nedenle sözleşmeli tarım modelinin bölgede daha geniş alanda uygulanması, bununla birlikte üretici gelirini artırıcı çalışmalara hız verilmesi gerekmektedir. İlde daha da gelişmesi beklenen sebze işleme sanayiinin, arzu edilen düzeyde gelişmesi için, hammadde temini sorununun çözümlenmesine yönelik sözleşmeli üretim modelinin yaygınlaştırılması gerekmektedir. Ancak sözleşmeli ekim modelinde fiyatlandırma politikası başarı ve başarısızlığı belirleyen en önemli faktör olarak gösterilmektedir. Serbest piyasada oluşan fiyatların, sözleşme fiyatlarının çok üzerine çıkması durumunda, sözleşme yapan üreticiler ekonomik yönden zarara uğramakta, bunun neticesinde üreticiler ile işletme arasında önemli sorunlar yaşanabilmektedir. Bu nedenle, her iki kesim duyarlı ve akılcı bir tutum içerisinde olmalı, karşılıklı menfaatler korunmalı ve sözleşmeli yetiştiricilik modeli bölgede yaygınlaştırılmalıdır.

KAYNAKLAR

1. ANONİM, 1998, **Türkiye Kalkınma Vakfı BİM Kayıtları**, Ankara.
2. ANONİM, 2000, **Tarım İl Müdürlüğü Proje ve İstatistik Şubesi Kayıtları**, Tokat.
3. ÇİÇEK, A. ve ERKAN, O., 1996, **Tarım Ekonomisinde Araştırma ve Örnekleme Yöntemleri**, GOÜ Ziraat Fakültesi Yayın No:12, Ders Notları Serisi No:6, Tokat.
4. ÇİÇEK, A., AKÇAY, Y. ve SAYILI, M., 1999, **Tokat İli Erbaa Ovasında Bazı Önemli Sebzelerde Fiziki Üretim Girdileri, Maliyetleri ve Karlılıkları Üzerine Bir Araştırma**, GOÜ Ziraat Fakültesi Yayınları No:34, Araştırma Serisi No:11, Tokat.
5. GÜNDÜZ, M. ve TANRIVERMİŞ, H., 1994, *“Dünyada Sözleşmeli Yetiştiricilik Modelleri, Türkiye’deki Uygulamaları ve Uygun Model Arayışı”*, **Türkiye 1. Tarım Ekonomisi Kongresi**, Cilt:2, 8-9 Eylül, İzmir.
6. İNAN, İ.H., GÜNGÖR, H. ve EREN, S.S., 1997, *“Sözleşmeli Sebze Üretiminin Çanakkale İli Ekonomisindeki Yeri ve Önemi”*, **Bahçe Ürünlerinde Muhafaza ve Pazarlama Sempozyumu**, 21-24 Ekim, Yalova.
7. ÖZÇELİK, A., TURAN, A. ve TANRIVERMİŞ, H., 1999/a, *“Türkiye’de Sözleşmeli Bitkisel Üretim ve Şanlıurfa’da Makarnalık Buğday Örneği”*, **GAP I. Tarım Kongresi**, 26-28 Mayıs, Cilt:1, Şanlıurfa.
8. ÖZÇELİK, A., TURAN, A. ve TANRIVERMİŞ, H., 1999/b, **Türkiye’de Tarımın Pazara Entegrasyonunda Sözleşmeli Tarım ve Bu Modelin Sürdürülebilir Kaynak Kullanımı İle Üretici Geliri Üzerine Etkileri**, Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü Yayın No:14, Proje Raporu 1999-2, Ankara.